

Härkeberga

Boställen i Örsundaåns dalgång

Landskapet

Det landskap som omger Härkeberga by och kyrka är präglad av 4 000 år av odling. Under stenåldern låg i princip allt under vatten men under bronsåldern, från cirka 1800 f. Kr., hade landet höjts så pass mycket att det fanns utrymme att bosätta sig här.

Under den tidiga järnåldern, omkring år 0, var i princip hela nuvarande Härkeberga socken uppe över havsytan. Mellan höjderna i landskapet låg grunda vikar och insjöar, omgivna av stora fuktiga ängsmarker, som gav gräs till vinterfoder och även var betesmark. I takt med att landhöjningen fortsatte torrlades mark och odlades upp till åkermark, för odling av spannmål.

De flesta av dagens gårdar fanns under järnåldern, vilket bevarade gravfält vittnar om. De flesta av ortnamnen stammar också från järnåldern, liksom vägarnas sträckning. Området ingick i ett kungarike där Gamla Uppsala var centrum.

Byn, kyrkan och socknen

Under 1000- och 1100-talet kristnades området och under de följande århundradena bildades kungariket Sverige, genom sammanslagningar av regionala riken. Medeltiden var en omvälvande period i Europa med befolkningsökning, ökad handel och expanderande jordbruk. Större, starkare stater uppstod överallt i Europa för att militärt kunna hävda rätten till jord och handelsvägar. Den nya staten Sverige organiserades efter kontinental förebild i ett ståndsamhälle

med kung, ett världsligt frälse (adeln), ett kyrkligt frälse (präster), borgerskap och bönder.

Härkeberga by är en så kallad radby där gårdarna ligger på rad på bytomten och där varje gårds läge i byn och dess bredd på tomten bestämde hur stor andel varje gård hade i åkermarken. Radbyarna bildades under 1200-1300-talet, sannolikt för att såväl staten som adeln och den katolska kyrkan ville ha ett mer effektivt skattesystem.

I byn fanns en kyrka. Efter kontinental förebild bildade den katolska kyrkan socknar kring kyrkorna, för att på så sätt säkra underhållet av kyrkobyggnad och försörjning av präst. Socknen kallades Härkeberga efter byn och bestod av fem byar till, vars invånare skulle betala en årlig skatt till kyrkan (tionde = från början en tiondel av skörden).

En av gårdarna i byn blev prästgård, där prästen skulle bo med sitt hushåll och leva av jordbruket. Lagen föreskrev att bönderna skulle uppföra hälften av de hus som behövdes, medan prästen skulle bygga de övriga. Systemet med jordbrukande präster var i bruk ända fram till början av 1900-talet.

Indelningsverket och dess boställen

Sverige omvandlades gradvis till en nationalstat från 1500-talet och framåt med stående armé, central förvaltning och ärftlig kungamakt. I Sverige beslagtogs den katolska kyrkans mark och landet blev protestantiskt. En stor del av kyrkojorden överfördes till officerare och tjänstemän som lön.

I nationalstaten fanns ett växande behov av att kunna avlöna den ökade mängden tjänstemän, officerare och även soldater på ett mer varaktigt sätt. Lösningen blev Indelningsverket, som fick sin definitiva utformning vid Reduktionen 1680, då en stor del av de tidigare donerade gårdarna drogs tillbaka till staten. Med dessa gårdar bas lades grunden för ett nytt skattesystem där varje gårds skatt skulle gå till ett bestämt ändamål, t.ex. postgång, hospital eller gästgiverier. På detta sätt kunde skatten levereras in natura till en verksamhet i närheten.

Huvuddelen av gårdarna skulle bekosta armén. I byarna bildades rotar om fyra hemman var där varje rote ansvarade för en soldats uppehälle och utrustning. Större bondehemman och mindre herrgårdar blev rusthåll och skulle ansvara för en ryttare i kavalleriet.

Officerare och civila tjänstemän fick bo på särskilda boställen, större gårdar som ägdes av Staten. Liksom prästerna fick de sin lönning i form av avkastningen på boställena, men även tillskott av skatt från bondehemman i närheten. Boställena skulle vara ståndsmässigt byggda så att de passade innehavarnas sociala ställning.

Ett indelningsverk i omvandling

Staten tog under 1700- och 1800-talet ett allt större ansvar för landets utveckling. Satsningar på bättre kommunikationer, avskaffande av handelshinder, banker och försäkringsbolag ökade produktionen och vidgade handelsutbytet. Den agrara omvandlingen ledde till ett ökat välfärd för jordbrukarna,

särskilt för de självvägande bönderna. Befolkningen ökade och efterfrågan drev upp priserna på mat och ledde till nyodling.

Även boställsinnehavarna gynnades av den agrara utvecklingen. Gårdarna fick allt större och mer påkostade huvudbyggnader, ekonomibygnaderna rödfärgades och trädgårdar anlades. De högre officerarnas boställen var dock nästan aldrig bebodda av sina innehavare, utan de föredrog sina egna herrgårdar. Präster och civila tjänstemän, som verkade i lokalsamhället, både bebodde och brukade sina gårdar.

Många präster och tjänstemän hade emellertid inga incitament att utveckla gårdarna, eftersom de inte ägde jorden. I takt med att tjänstemannautövningen blev mer betungande samtidigt som jordbruket som näring blev mer avancerat, blev allt fler av dessa gårdar utrenderade till bönder. Detta skedde särskilt efter 1870, när spannmålspriserna sjönk på grund av omfattande spannmålsimport från USA.

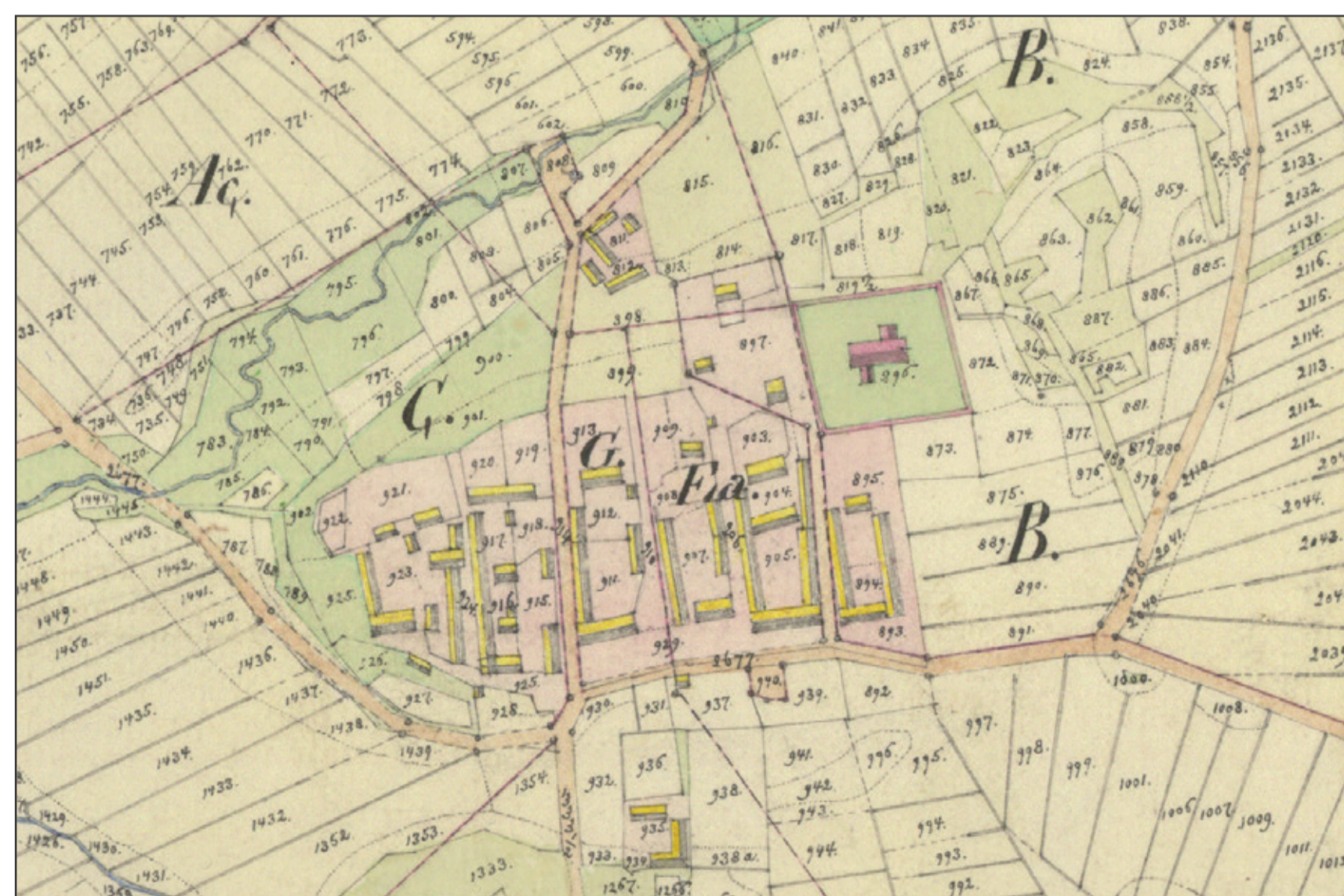
Under 1800-talets sista decennier industrialiserades landet och i den nya mer urbana ekonomin blev allt fler tjänstemän löneanställda. Det militära och civila indelningsverket upplöstes redan på 1870-talet. För prästerna dröjde det till 1910 tills tiondet avskaffades och jordbruket skiljdes från prästgårdar.

I Örsundaåns dalgång fanns 20 statliga boställen för tjänstemän mellan ca 1680 och 1910. Utöver dessa fanns även klokarboställen vid varje kyrka. Huvuddelen var kyrkliga boställen (röda), men här fanns också militära (lila) och civila (gröna). Ju högre rang, desto större boställe. Överst på Landsberga hade en gård som motsvarade 20 bondgårdar i storlek medan komministrars gårdar var lika stor som en bondgård.

Kaplansgården

Från 1600-talet var Härkeberga förenat i ett pastorat tillsammans med Långtora församling. Kyrkoherden bodde i Långtora och komministern (kaplanen) i Härkeberga. Komministerboställena var vanligen inte större än vanliga bondgårdar och till skillnad från kyrkoherdarna, skulle komministerna själva ansvara för uppförandet och underhållet av samtliga byggnader. Många komministrar hade stora ekonomiska svårigheter. Den siste komministern flyttade 1916 och därefter drevs gården av arrendatorn. År 1925 tog Albin Rylander initiativ till ett hembygdsfällie som restaurerade den älderdomliga och mycket välbevarade gården. I samband med att den blev museigård lät man flytta hit två äldre byggnader. Sedan 1929 är gården museum och ägs och förvaltas av Nordiska museet.

Byn Härkeberga var en så kallad sotskiftad radby. Varje gård i byn hade en del i varje åker och äng. Gårdens plats på bytomten och gårdstomtens bredd bestämde var varje gårds teg låg på åkrar och ängar och hur bred den var. På så sätt fick alla del i både bra och dålig jord och det var lätt att hålla reda på vems teg som var vems. Kaplansgården motsvarar gården G mitt i byn och hade följaktligen sina tegar mitt i varje åker. Gårdarna var inhägnade med gärdesgårdar för att förhindra att djuren tog sig in.

Spannmålsodlingen sköttes enligt tvåsidesbruk vilket innebär att bara halva arealen odlades årligen. Andra halvan låg i träda, vilket innebär att den antingen bearbetades regelbundet med årar för att förhindra att ogräs fick fäste, eller användes som bete. På hösten såddes höstråg och höstvette på den trädade delen, och på våren korn, havre och blandsäd. Den hälft som varit besädd året innan lades nu träda.

Utänför åkermarken låg dels ängarna, där man skördade hö om somrarna till vinterfoder, dels skogsmarken. Skogsmarken var i princip trädlös eftersom den användes som betesmark. Timmer, gärdesgårdstörar och till och med ved fick köpas från mer skogrika områden längre norrut.

1. MANBYGGNADEN hade ursprungligen en så kallad sexdelad plan med förstuga och sal i mitten, omgiven av två kamrar på ömse sidor. På västra gaveln var ett kök och en kammarer tillbyggd. Huset uppfördes sannolikt under 1700-talets andra hälft. I slutet av 1800-talet byggdes ett nytt kök i kammarens västanter om förstugan i samband med att tillbyggnaden blev arrendatorsbostud.

2. VISTHUS- OCH SPANNMÅLSBODEN hyste gårdens förråd av säd, gryn och mjöl, de absolut viktigaste varorna i kosthåll. Bröd, välling, gröt, öl och brännvin stod för ca 80 procent av familjens näringsintag. I visthusboden förvarades torkade, rökta, saltade och syrade livsmedel, som t.ex. kött, olika typer av korvar, samt den fisk som man hade köpt. Här hängde även stora förråd av rågbröd. Huset uppfördes ca 1820 och hade tegeltak för att vara brandsäkert.

3. REDSKAPSLIDRET innehöll vagnar och åkdon. Huset uppfördes ca 1850 och hade då ibaklade timmerväggar, som byttes ut mot brädväggar omkring år 1900.

4. STALLET hade plats för fyra hästar och hade ursprungligen ett foderhus bredvid sig, där hö, halm och havre förvarades. Hästarna var gårdens viktigaste djur och sköttes av männen. Under sommarhalvåret användes de dagligen i jordbruket och för alla transporter. Komministern hade även behov av vagnhästar för att snabbt kunna ta sig runt i pastoratet. Omkring 1890 byggdes det om. Foderhuset togs bort och ersattes av spiltor för två par oxar.

5. I FODERHUSET förvarades hö. Hö skördades på de låglänta, fuktiga ängsmarkerna utanför byn, men även på dikesrenar och åkerholmar. Det slogs i juli och augusti, torkades genom att hängas upp på stövar och kördes sedan hem med häst och vagn. Om fodret inte räckte till våren hände det att man utfodrade djuren med takhalmen!

6. FÅHUSET hade plats för 8-10 kor och några kalvar. Korna gav mjölk och kött, men även näringsrikt gödsel till åkrarna. Kvinnorna ansvarade för såväl utfodring, mjölkning och mockning som livsmedelshandling. Mjölken förädlades till smör och ost som kunde lagras under lång tid. Djuren stod inne under stor del av året (oktober till slutet av maj) för att kunna mjölkas och ta till vara gödseln. Huset uppfördes ca 1880.

15. LOFTBODEN flyttades hit från Vålgeby by 1936. Denna typ av byggnad var mycket ovanlig i denna del av Uppland och ansågs därför värd att rädda. Den innehöll bodar med sommarbostäder ovanpå. På denna plats låg komministerboställets JORDKÄLLARE, som revs för att ge plats åt loftboden.

14. SKILJELÄNGAN är hiöflyttad 1928 från Tjursäkers by och består av portlider, bodar och en så kallad gödstuga, där en gris kunde slugödas inför slakt. Här stod i slutet av 1800-talet en vedbod med vidhängande avträde för prästfamiljen, men längre tillbaka fanns här inga byggnader, utan mangården var avstång med endast ett staket.

13. LIDRET OCH BODEN hyste redskap av olika slag. Enligt traditionen var boden drängstuga under sommarhalvåret. Vintertid bodde drängen i stugan tillsammans med familjen. Huset omtalas ca 1870.

11. AVTRÅDET i ladugården användes av gårdens anställda. Det omtalas på 1870-talet.

10. REDSKAPSLIDER, för jordbruksredskap. Denna byggnad var ursprungligen gårdens BADSTUGA som var försedd med en ugn och som användes till att torka lin och malt, och torka och röka matvaror såsom kött och fisk. Den byggdes på 1820-talet och låg ursprungligen utanför byn på grund av elfarfan. Omkring 1870 flyttades den hit och byggdes om till redskapslider.

9. GÖDSELSTACKEN innehöll gödseln från gårdens djur och människor. Gödseln var värdefull eftersom den möjliggjorde stora skördar, och speciellt betydelsefull var den här i slätthyden. En stor del av betesmarken (där djuren betade sommartid) och ängsmarken (som gav hö till foder under vintern) var uppodlad till åker, vilket innebär att man kunde hålla förhållandevis få djur. På vår/vintern lastades gödseln på kärror och kördes ut på åkrarna, där den sedan spreds och myllades ned under vårbruket.

8. LOGE med två golv och med ett tröskgolv i mitten. I samband med skörden på hösten bands säden samman i kärvar som länades att torka på fälten. Efter torkning fördes kärvarna till ladån där de staplades på logarna ända upp till taket. Redan under skörden, men framförallt under vintern, traskades kärnorna ur axen. Kärvarna breddes ut på tröskgolvet och bearbetades genom att två eller fyra män slog på säden med slagor, varvid kärnorna stogs ur. Spannmålen fördes sedan till spannmålsboden eller foderbodarna. Halmen användes som foder, till strö eller till taktäckning. Huset uppfördes ca 1820, av återvänt timmer – här fanns ingen skog.

7. I REDSKAPSLIDRET förvarades vagnar och redskap. Huset uppfördes före 1827.

